ΦΙΛΙΠΠΟΙ: Η ΥΔΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛΙΑΔΗΣ
Δρ Ηλεκτρολόγος Μηχανικός
12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Από ποιες πηγές αντλούσε το νερό με το οποίο υδρευόταν η ρωμαϊκή πόλη των Φιλίππων; Ταυτίζονται με τις σημερινές πηγές ή βρίσκονταν σ' άλλο σημείο; Ποια ήταν η πιθανή διαδρομή του δικτύου ύδρευσης της πόλης;

01

01 Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων από ανατολικά.

02 Η πορεία του ρωμαϊκού υδραγωγείου. Φωτογραφία της περιοχής των Φιλίππων-Κεφαλαρίου από το Google Earth.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ για ύπαρξη οργανωμένης ζωής στους Φιλίππους χρονολογούνται από την προϊστορική εποχή. Ο οικισμός αυτός (Ντικιλί Τας) αναπτύχθηκε σε έναν χαμηλό λόφο, 2 χλμ. ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων (εικ. 1). Αργότερα εγκαταλείπεται και ιδρύεται νέος οικισμός (360/359 π.Χ.) από Θάσιους, με αρχηγό τον Καλλίστρατο, εξόριστο αθηναίο πολιτικό, κοντά σε φυσικά οχυρωμένο λόφο και σε πηγές νερού. Ο νέος οικισμός των Κρηνίδων είχε προνομιακή θέση, αφού έλεγχε τον μοναδικό δρόμο που ένωνε το εσωτερικό της αρχαίας Θράκης με τα παράλια.

Τέσσερα χρόνια αργότερα, οι θάσιοι άποικοι ζήτησαν βοήθεια από το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β΄, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα τοπικά θρακικά φύλα. Ο Φίλιππος, αναγνωρίζοντας την προνομιακή θέση της πόλης, την κατέλαβε (356 π.Χ.), την οχύρωσε, εγκατέστησε μακεδόνες αποίκους και

μετονόμασε τον οικισμό σε Φιλίππους. Οι Φίλιπποι αναδείχτηκαν σε σημαντική οικονομική δύναμη του βασιλείου.

Στα χρόνια των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου και στην εποχή της αναμέτρησης των Μακεδόνων με τη Ρώμη φαίνεται ότι οι Φίλιπποι δεν έχουν σημαντικό ρόλο.

Η μάχη του 42 π.Χ. ανάμεσα στις δύο ρωμαϊκές στρατιές, των δημοκρατικών Βρούτου και Κάσσιου, και του Οκταβιανού και Αντωνίου, αποτέλεσε σημαντικό σταθμό, αφού επισφράγισε το τέλος της Δημοκρατίας στη Ρώμη.

Μετά την επικράτηση του Οκταβιανού εγκαταστάθηκαν στους Φιλίππους ρωμαίοι άποικοι και βετεράνοι στρατιώτες. Η αποικία γνώρισε άνθηση, ιδιαίτερα κατά τον 2ο αι. μ.Χ. Την εποχή αυτή κτίζεται ο αγωγός που φέρνει νερό στην πόλη από γειτονικές πηγές.

Εν τω μεταξύ, μια άλλη σημαντική αλλαγή συντελείται αθόρυβα στην κοινωνία της πόλης. Το 49/50 μ.Χ. ο απόστολος Παύλος έρχεται στους Φιλίππους και ιδρύει την πρώτη χριστιανική εκκλησία στην Ευρώπη. Με την επικράτηση του Χριστιανισμού ιδρύονται μνημειακοί χριστιανικοί ναοί και η πόλη μετατρέπεται σε κέντρο χριστιανικής λατρείας.

Στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα η πόλη παρουσίασε σημεία έντονης παρακμής. Μετά τις αρχές του 7ου αιώνα η πόλη συρρικνώθηκε και έχασε τη σημασία της ως θρησκευτικό, διοικητικό και οικονομικό κέντρο. Στα βυζαντινά χρόνια επέζησε κυρίως ως οχυρό φρούριο. Στα τέλη του 14ου αιώνα κατακτήθηκε από τους Τούρκους και απελευθερώθηκε το 1912.

Φίλιπποι – Πηγαία νερά – Ποταμοί

Από τους προϊστορικούς χρόνους ο άνθρωπος δεν έπαψε να αναζητά πηγές, ποταμούς και λίμνες για να εξασφαλίσει το νερό, απαραίτητο αγαθό για την ανάπτυξή του. Δεν θα μπορούσε βέβαια να αποτελέσει εξαίρεση η περιοχή των Φιλίππων, αφού συγκέντρωνε πολλά πλεονεκτήματα.

Ο Αππιανός γράφει: «οι δε Φίλιπποι είναι πόλις, η οποία ονομάζονταν Δάτος και παλιότερα Κρηνίδες, πριν από το Δάτο. Βρύσες δε υπήρχαν πολλές γύρω από το λόφο». Όπως αναφέρει ο Αππιανός υπήρχαν άφθονα νερά σ' όλη την έκταση. Οι συρροές των ποταμών και των χειμάρρων σχημάτισαν μεγάλα τενάγη στις χαμηλές περιοχές της πεδιάδας των Φιλίππων, τα οποία αποξηράνθηκαν το 1936.

Ο σπουδαιότερος ποταμός είναι ο Αγγίτης. Από το πλήθος των μικρών ποταμών, ρυακιών και χειμάρρων που χύνονται στον Αγγίτη, ο πιο αξιόλογος είναι ο αρχαίος Γαγγίτης ή Ζιγάκτης ή Βοϊράνης. Πηγές με άφθονο νερό υπάρχουν στους πρόποδες του Παγγαίου και στα γύρω βουνά.

Η ύδρευση της πόλης των Φιλίππων

Η θέση του οικισμού των Φιλίππων ήταν πλούσια σε πηγαία νερά. Εκτός από τις πηγές και τα φρεάτια, κατασκευάστηκε δίκτυο για την ύδρευση της ρωμαϊκής πόλης, που χρονολογείται στην εποχή των Αντωνίνων (2ος αι. μ.Χ.). Το δίκτυο αυτό (εικ. 2) ξεκινούσε από τις πηγές του

02

03

04

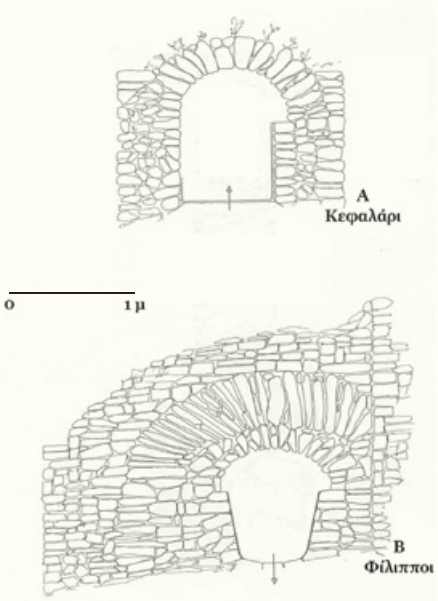

05

06

03 **Ο ρωμαϊκός αγωγός νότια του Κεφαλαρίου.**

04 **Ο ρωμαϊκός αγωγός ΒΔ του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων.**

05 **Σχεδιαστική αποτύπωση του αγωγού στο Κεφαλάρι Δράμας και στους Φιλίππους (Σχεδίαση Φωτεινή Κοντάκου).**

06 **Τοπογραφικό σχέδιο με την πορεία του ρωμαϊκού υδραγωγείου στην περιοχή του οικισμού της Λυδίας και ΒΔ του αρχαιολογικού χώρου.**

Κεφαλαρίου ή Βοϊράνης, περίπου 8 χλμ. βορειοδυτικά των Φιλίππων, απ' όπου και σήμερα υδροδοτούνται γειτονικές πόλεις, όπως το Δοξάτο, το Κεφαλάρι και η Καβάλα.

Κατά την έρευνά μας, διαπιστώσαμε ότι οι πηγές του νερού των Φιλίππων της ρωμαϊκής περιόδου βρίσκονταν σε ψηλότερο σημείο από τις σημερινές. Αυτό προέκυψε, αρχικά, από την επιτόπια έρευνα και, στη συνέχεια, από την τοπογραφική αποτύπωση του ορατού τμήματος του αγωγού. Για παράδειγμα, οι σημερινές πηγές βρίσκονται στην τοπογραφική καμπύλη 70, ενώ ο αρχαίος αγωγός στην 80[1] (εικ. 6). Μεταξύ των δύο σημείων υπάρχει υψομετρική διαφορά 10 μ. Ένα ακόμη στοιχείο, που ενισχύει την πρότασή μας, είναι η αλλαγή του τοπίου γύρω από το σημείο των αρχαίων πηγών. Στο πρανές του βουνού δεν υπάρχει βλάστηση. Πιθανόν, το νερό που κυλούσε από ψηλά έχει «ξεπλύνει» όλη την πλαγιά του.

Σύμφωνα με μαρτυρία κατοίκου της περιοχής, στη δεκαετία του 1960 κοντά στις σημερινές πηγές λειτουργούσαν δύο νερόμυλοι. Οι μεγάλες ποσότητες νερού που έρρεαν από ψηλά κινούσαν τις μυλόπετρες των μύλων. Ο ήχος του νερού έφτανε μέχρι το γειτονικό χωριό, τον Άγιο Αθανάσιο, που απέχει 2 χλμ. από τις πηγές.

Στη θέση του Αγίου Αθανασίου τοποθετείται κάποιο αρχαίο πόλισμα (οικισμός), το οποίο είχε προσλάβει κατά την αρχαιότητα το τοπωνύμιο Βοϊράνη.[2] Κατά τη γνώμη μας, ο οικισμός θα πήρε την ονομασία αυτή από τον εκκωφαντικό θόρυβο (*βοή*) που δημιουργούσε το νερό καθώς κυλούσε (*ροή*) στην πλαγιά του βουνού. Λόγω της *βοής* και της *ροής* πήρε το όνομα Βοϊράνη.

Ο αρχαίος αγωγός, που έφερνε το νερό στην πόλη των Φιλίππων, σώζεται σε πολλά σημεία βόρεια και νότια του Κεφαλαρίου (εικ. 3), στον οικισμό της Λυδίας και στη βορειοδυτική πλευρά του λόφου των Φιλίππων, πάνω από την πύλη της Αμφιπόλεως (εικ. 4).

Η κατασκευή του αγωγού εσωτερικά είναι πολύ επιμελημένη. Επάνω σε ειδικό στρώμα υποθεμελίωσης εδράζονται πήλινες πλάκες που καλύπτουν όλο τον πυθμένα. Στα πλευρικά του τοιχώματα και στον πυθμένα υπάρχει στρώση ασβεστολιθικού κονιάματος, στο οποίο επιστρώνεται υδραυλικό επίχρισμα.

Οι εσωτερικές του διαστάσεις στην περιοχή του Κεφαλαρίου είναι: 0,96 μ. πλάτος και 1,35 μ. ύψος (εικ. 5). Τα πλευρικά τοιχώματα είναι κατακόρυφα και σχηματίζουν με τον πυθμένα ορθή γωνία. Στην περιοχή της Λυδίας σώζεται μόνο το ίχνος του. Στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου ο αγωγός έχει εγκιβωτιστεί (προφανώς κατά τη βυζαντινή περίοδο) στην τοιχοποιία της οχύρωσης. Οι διαστάσεις του είναι: 1,20 μ. ύψος και 0,50-0,80 μ. πλάτος. Τα πλευρικά τοιχώματα κατασκευάστηκαν με κλίση

07

08

07 Το Βαλανείο. Άποψη από ανατολικά.

08 Το πηγάδι πλησίον της Εγνατίας Οδού. Αρχαιολογικός χώρος Φιλίππων – Οκτάγωνο.

ως προς τον πυθμένα. Η μορφή του αγωγού κοντά στις πηγές διαφέρει από εκείνη που βρίσκεται κοντά στην πόλη. Κοντά στην πηγή, ο πυθμένας του αγωγού έχει τετραγωνική διατομή, ενώ κοντά στην πόλη στενεύει. Η αλλαγή στην κατασκευή του αγωγού είχε σκοπό την αύξηση της ταχύτητας του νερού. Δεν γνωρίζουμε όμως ακριβώς το σημείο που άλλαζε η μορφή του πυθμένα.

Από την τοπογραφική αποτύπωση των ορατών σημείων προέκυψε ότι η κλίση του αγωγού ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους με πολύ μεγάλη επιμέλεια. Η κλίση του αγωγού δεν υπερβαίνει το λόγο 1:1.000. Στο τοπογραφικό διάγραμμα φαίνεται ότι το σωζόμενο τμήμα του υδραγωγού, νότια του Κεφαλαρίου, βρίσκεται λίγο ψηλότερα από την υψομετρική καμπύλη 80, ενώ στην περιοχή της Λυδίας ακολουθεί την υψομετρική καμπύλη 80. Κοντά στο Αρχαιολογικό Μουσείο, ο αγωγός απομακρύνεται από την οχύρωση και ακολουθεί την πορεία της τοπογραφικής καμπύλης (εικ. 6).

Σύμφωνα με την κλίση και τη διατομή του αγωγού προκύπτει ότι η παροχή του νερού ήταν Q = 0,11 κ.μ./δευτ. ή 400 κ.μ./ώρα. Η παροχή όμως του νερού που έφτανε στις δεξαμενές, λόγω των τριβών και της μικρής κλίσης του αγωγού, ήταν σαφώς μικρότερη. Η παροχή του νερού στη δεξαμενή υπολογίζεται στα 150 κ.μ./ώρα. Με την ποσότητα του νερού που έφτανε στην πόλη γέμιζαν νύχτα μέρα οι δύο μεγάλες δεξαμενές που βρίσκονται δεξιά και αριστερά από τη σημερινή είσοδο του Forum. Η διάσταση της κάθε δεξαμενής είναι: 22 μ. μήκος x 3 μ. πλάτος x 3 μ. ύψος. Επομένως, η χωρητικότητά τους σε νερό είναι περίπου 400 κ.μ.^{3} Δεν γνωρίζουμε, όμως, πώς διοχετευόταν το νερό από τον αγωγό στις δύο μεγάλες δεξαμενές του Forum και στο Βαλανείο. Εξετάζοντας το θέμα από την πρακτική

09

του πλευρά, πιστεύουμε ότι υπήρχε τουλάχιστον μία δεξαμενή, στην οποία συγκεντρωνόταν όλη η ποσότητα του νερού. Στη συνέχεια, μέσω μικρότερων αγωγών, διοχετευόταν αφενός μεν προς τις δύο μεγάλες δεξαμενές του Forum, αφετέρου δε προς το Βαλανείο.[4]

Η στάθμη του πυθμένα των δεξαμενών είναι χαμηλότερα από το δάπεδο του Forum. Εάν θεωρήσουμε ότι το δάπεδο του Forum έχει υψόμετρο +0.00 μ., τότε ο πυθμένας των δεξαμενών έχει βάθος -1,0 μ., το δάπεδο των κτιρίων που βρίσκονται γύρω από το Forum είναι +0,75 μ. και η Εγνατία Οδός +1,60 μ. Αυτό σημαίνει ότι τα νερά από την υπερχείλιση των δεξαμενών, καθώς και τα όμβρια συγκεντρώνονταν στην πλατεία και κυλούσαν στο αυλάκι που περιτρέχει το Forum. Η διατομή του αυλακιού είναι σχεδόν ημικυκλική με διάμετρο d = 0,30 μ., βάθος h= 0,17 μ. και ημιπεριφέρεια S = 0,50 μ. Η κλίση του αυλακιού είναι 7 εκ. / 1 μ. Στα 50 μ. μήκους η υψομετρική διαφορά είναι 35 εκ. Έτσι, το νερό κυλούσε εύκολα προς τις δύο ΝΔ γωνίες (εξόδους) του Forum.

Εάν προχωρήσει κανείς από τη ρωμαϊκή αγορά προς το Οκτάγωνο, σε πολύ μικρή απόσταση απ' αυτό υπάρχει ένα πηγάδι βόρεια και σε επαφή με την Εγνατία Οδό. Το στόμιό του βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με την Εγνατία και το βάθος του είναι 5,60 μ., με εσωτερική διάμετρο 1 μ., κοντά στο στόμιο, και 1,5 μ. στο υπόλοιπο τμήμα. Σε βάθος 1,5 μ. από το στόμιο, τα τοιχώματά του είναι κτισμένα με καλά γωνιασμένους λίθους. Το υπόλοιπο είναι χώμα ή ημίσκληρος βράχος. Στο μαρμάρινο στόμιο δεν υπάρχουν αυλακώσεις. Αυτό πιθανότατα δηλώνει τη χρήση μαγκανοπήγαδου.

Μαρτυρίες ατόμων που εργάστηκαν στις ανασκαφές του Οκταγώνου, στο τέλος της δεκαετίας του 1970, βεβαιώνουν ότι πάνω από το στόμιο του πηγαδιού υπήρχε μολύβδινος σωλήνας[5] που έφερνε νερό.

Τα σημερινά δεδομένα δεν μας επιτρέπουν να πούμε με βεβαιότητα πώς λειτουργούσε το πηγάδι. Τίθενται, όμως, ορισμένα ερωτήματα, όπως: α) Ποιος ήταν ο ρόλος του πηγαδιού, αφού στη ρωμαϊκή πόλη το νερό ήταν άφθονο; β) Πώς εξηγείται το μεγάλο βάθος του πηγαδιού; γ) Γιατί δεν παρατηρούνται ίχνη σχοινιού στο μαρμάρινο στόμιό του;

Εάν εξετάσουμε την υψομετρική διαφορά μεταξύ του πυθμένα του πηγαδιού και του δαπέδου του ελληνιστικού Ηρώου, που απέχει περίπου 60 μ. απ' αυτό, προκύπτει ότι ο πυθμένας του πηγαδιού βρίσκεται στο ίδιο βάθος με το δάπεδο του ελληνιστικού Ηρώου (5,10 μ.). Το στόμιο του πηγαδιού και η Εγνατία οδός βρίσκονται στο ίδιο ύψος με το ψηλότερο εξωτερικό σημείο του ταφικού συγκροτήματος. Μήπως, λοιπόν, το πηγάδι κτίστηκε την ελληνιστική περίοδο συγχρόνως με το Ηρώο, δηλαδή πριν από την κατασκευή του ρωμαϊκού υδραγωγού; Εάν το Ηρώο ήταν τόπος προσκύνησης, τότε απαραίτητα πρέπει πλησίον αυτού να υπήρχε πηγή νερού, απ' όπου θα δροσίζονταν οι προσκυνητές.

10

11

09 Η Εγνατία Οδός. Η τρίκλιτη στοά. Το Βαλανείο.

10 Οκτάγωνο. Βαπτιστήριο.

11 Λεπτομέρεια του ίχνους του υδραγωγού. Άποψη από το λατομείο.

Η 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κατασκεύασε, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980, αναλημματικό τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα κατά μήκος του παλαιού οδικού άξονα Καβάλας-Δράμας. Στο σημείο όπου βρίσκεται το πηγάδι διαμορφώθηκε κόγχη και τοποθετήθηκε βρύση, η οποία συνδέθηκε στο δίκτυο ύδρευσης του οικισμού των Κρηνίδων. Η βρύση αυτή αφιερώθηκε στη μνήμη του αείμνηστου Καθηγητή Στυλιανού Πελεκανίδη (εικ. 8).

Ένα δεύτερο πηγάδι υπάρχει νότια του Forum στην Εμπορική Αγορά και πολύ κοντά στη Β΄ βασιλική. Το πηγάδι καλύπτεται από συμπαγή πλάκα μαρμάρου. Στο κέντρο του υπάρχει στόμιο διαμέτρου 0,70 μ. Στο άνοιγμα δεν παρατηρούνται ίχνη από σχοινί. Τα τοιχώματά του κατασκευάστηκαν με λιθοδομή. Το βάθος του σήμερα είναι 2 μ.

Η ίδρυση και η λειτουργία του Βαλανείου[6] προϋποθέτει την ύπαρξη μεγάλης ποσότητας νερού (εικ. 7). Η ίδρυση του Βαλανείου ανάγεται στα χρόνια του Αυγούστου (31 π.Χ.-14 μ.Χ.) και μάλιστα μετά την επανίδρυση της αποικίας από τον Οκταβιανό Αύγουστο και την εγκατάσταση στους Φιλίππους πραιτωριανών και πολλών ρωμαίων οπαδών του Αντωνίου, που τους μετακίνησε από τα κτήματά τους στην Ιταλία (30 π.Χ.).

Στη ρωμαϊκή περίοδο το Βαλανείο πρέπει να λειτουργούσε ως λουτρό μόνο για άνδρες. Στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. το λουτρό γίνεται δίδυμο, για τη σύγχρονη εξυπηρέτηση ανδρών και γυναικών. Δεν είναι γνωστό πότε έπαψε οριστικά να λειτουργεί. Ενώ αρχικά ήταν δημόσιο λουτρό, στη συνέχεια πέρασε στη διαχείριση της Εκκλησίας (την περίοδο που ενσωματώθηκε στο συγκρότημα του Οκταγώνου).

Η υδροδότηση του Βαλανείου από τις δύο μεγάλες δεξαμενές του Forum θεωρείται αδύνατη, γιατί αυτές βρίσκονται χαμηλότερα από το δάπεδο του Βαλανείου. Πιθανόν η υδροδότησή του γινόταν από τη δεξαμενή, η οποία κατά μία λόγια παράδοση θεωρείται ως η «φυλακή» του αποστόλου Παύλου. Η μεγάλη υψομετρική διαφορά των δύο κτιρίων (πάνω από 7 μ.) αιτιολογεί αυτή την άποψη.

Στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. το Οκτάγωνο αντικατέστησε τη «βασιλική» του Παύλου. Σύγχρονα με αυτό πρέπει να ιδρύθηκε το Βαπτιστήριο (εικ. 10), που περιελάμβανε το Φωτιστήριο (Κολυμβήθρα), τη Φιάλη, το Διακονικό και την Πρόθεση.

Τα δάπεδα των παραπάνω χώρων διαφέρουν υψομετρικά. Η διαφορά είναι αναγκαία για την απορροή των υδάτων μεταξύ του δαπέδου του Βαλανείου, του Βαπτιστηρίου και της Φιάλης. Συγκεκριμένα, το κατώφλι της εισόδου του Βαλανείου είναι ψηλότερα από το δάπεδο του Βαπτιστηρίου κατά 75 εκ. Επομένως, η Εγνατία Οδός από το δάπεδο του Βαπτιστηρίου είναι ψηλότερα κατά 15 εκ., αφού το Βαλανείο υπερυψώθηκε από την Εγνατία κατά 60 εκ. Ακόμη, ο πυθμένας του Βαπτιστηρίου είναι χαμηλότερα από το κατώφλι του Βαλανείου κατά 1,63 μ., ενώ το δάπεδο της Φιάλης

χαμηλότερα κατά 1,60 μ. Η κλίση του αγωγού απορροής του Βαλανείου μετρήθηκε στα 4 εκ. / 1 μ.

Ακόμη, το τμήμα της Εγνατίας που διέρχεται μπροστά από την τρίκλιτη στοά[7] υπερυψώθηκε, ως προς το αντίστοιχο τμήμα του Forum, κατά 40 εκ. (εικ. 9). Η κλίση του δαπέδου της μετρήθηκε στα 3 εκ. / 1 μ.

Συμπέρασμα

Η περιοχή γύρω από τον σημερινό οικισμό των Κρηνίδων και του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων διαθέτει από την αρχαιότητα πλούσιες πηγές νερού. Η απόφαση όμως να κατασκευαστεί ο αγωγός ύδρευσης από το Κεφαλάρι μέχρι την αρχαία πόλη των Φιλίππων, μήκους 8 χλμ. περίπου, πρέπει να οφείλεται αφενός μεν στις αυξημένες ανάγκες των κατοίκων της, αφετέρου δε στην καλή ποιότητα του νερού. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει τόσο η επιμέλεια της κατασκευής του αγωγού, όσο και η πορεία του στο πρανές του βουνού.

Ο αγωγός δεν έχει ακόμη αποτυπωθεί σε ολόκληρο το μήκος του. Θεωρώ ότι η αρχαιολογική έρευνα θα φέρει στο φως πολύ σημαντικά ακόμη στοιχεία.

Σημειώσεις

Θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον Δήμαρχο Φιλίππων (2002-2006), Λευτέρη Κωταΐδη, για τη βοήθειά του στην τοπογραφική αποτύπωση του αγωγού και τις πληροφορίες σχετικά με τις σημερινές πηγές του Κεφαλαρίου. Ακόμη, ευχαριστίες οφείλω στους συναδέλφους τεχνίτες Στέλιο Παπαδόπουλο και Ηλία Παπαδόπουλο για τη βοήθειά τους στις μετρήσεις.

1 Η πορεία του υδραγωγού πλησίον του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων σημειώνεται στην τοπογραφική καμπύλη 80. Αν ακολουθήσουμε την τοπογραφική καμπύλη προς τα ανατολικά, παρατηρούμε ότι αυτή περνάει πάνω από τη βασιλική Α και νότια του αρχαίου θεάτρου.

2 Β. Πασχαλίδης, *Δραμινά Ιστορικά*, Δράμα 1992. Ο συγγραφέας στη σελ. 33 σημειώνει ότι από το τοπωνύμιο «Βοϊράνη» θα πήραν την ονομασία τους και οι παρακείμενες πηγές της Βοϊράνης (= Κεφαλαρίου), που ήταν γνωστές στην αρχαιότητα, όπως επίσης ήταν γνωστό και το βουνό του Κεφαλαρίου.

3 Πληροφοριακά αναφέρουμε ότι η χωρητικότητα που έχουν οι δεξαμενές νερού που υδροδοτούν τον σημερινό οικισμό των Κρηνίδων, με πληθυσμό 4.000 έως 5.000 κατοίκους, είναι 1.200 κ.μ. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένα μέτρο προκειμένου να υπολογίσει κανείς τον αριθμό των κατοίκων που ζούσαν στους Φιλίππους, έχοντας βέβαια υπόψη ότι οι απαιτήσεις σε νερό ήταν μικρότερες απ' ό,τι είναι σήμερα.

4 Το Βαλανείο βρίσκεται ψηλότερα από τις δεξαμενές και από την Εγνατία Οδό.

5 Ο σωλήνας αυτός υπάρχει μέχρι σήμερα (εικ. 8).

6 Καταλαμβάνει το βόρειο τμήμα του συγκροτήματος του Οκταγώνου.

7 Η τρίκλιτη στοά βρίσκεται δίπλα στο Βαλανείο. Κάτω από μαρμάρινο δάπεδο του ανατολικού τμήματος βρίσκεται ο κεντρικός αγωγός απορροής των υδάτων.

Βιβλιογραφία

Boyd M. / S. Provost, «Application de la prospection géophysique à la topographie urbaine», *BCH* 125/2 (2001), σ. 586-589.

Bakirtzis Ch. / H. Koester, *Philippi at the Time of Paul and after His Death*, Trinity Press International Harrisburg, Pennsylvania 1998.

Collart P., *Philippes - Ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, ed. E. De Boccard, Παρίσι 1937.

Γούναρης Γ., *Το βαλανείον και τα βόρεια προσκτίσματα του Οκταγώνου Φιλίππων*, Αθήνα 1990.

Γούναρης Γ. / Α. Γούναρη, *Φίλιπποι*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χ. / Χ. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*, Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2003.

Κρανιώτη Λ., «Αρχαίος αγωγός στο Κεφαλάρι Δράμας», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 3 (1989), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Υπουργείο Πολιτισμού-Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 475-482.

Λαζαρίδης Δ., Οι Φίλιπποι, Θεσσαλονίκη 1956.

—, *Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα 1969.

—, *Φίλιπποι-Ρωμαϊκή αποικία, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*, Athens Technological Organization and Athens Center of Ekistics, Αθήνα 1973.

Lemerle P., *Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, ed. E. De Boccard, Παρίσι 1945.

Μέντζος Α., «Ζητήματα Τοπογραφίας των Χριστιανικών Φιλίππων», *Εγνατία* 9 (2005), σ. 101-156.

Μπακαλάκης Γ., «Νεάπολις–Χριστούπολις–Καβάλα», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1936, σ. 1-46.

Πασχαλίδης Β., «Βοϊράνη – Boyran – Μπόργιανι - Τα τρία τοπωνυμία του Αγίου Αθανασίου Νομού Δράμας», *Δραμινά Ιστορικά – 67 Μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Μέλισσα-Ασπροβάλτα, Δράμα 1992, σ. 30-34.

Πελεκανίδης Στ., «Συμπεράσματα από την ανασκαφή του Οκταγώνου των Φιλίππων σχετικά με τα μνημεία και την τοπογραφία της πόλης», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977*, Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 149-158.

—, «Ανασκαφή Οκταγώνου Φιλίππων», ετήσιες εκθέσεις στα *ΠΑΕ* από 1958-1979.

Pelekanidis St., «Excavations in Philippi», *Balkan Studies* 8 (1967), σ. 123-126.

Πελεκανίδου Ε., «Η κατά την παράδοση φυλακή του Αποστόλου Παύλου στους Φιλίππους», *Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, Καβάλα 18-20 Απριλίου 1977*, Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 427-435.

Πελεκανίδου Ε. / Α. Μέντζος, «Οκτάγωνο Φιλίππων: Πρώτα Συμπεράσματα μετά τις νεότερες έρευνες», *Πρακτικά του Αρχαιολογικού Συνεδρίου στη Μνήμη του Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Υπουργείο Πολιτισμού – École Française D'Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 597-606.

Σ. Σαμαρτζίδου, «Η Εγνατία οδός από τους Φιλίππους στη Νεάπολη», *Πρακτικά του Αρχαιολογικού Συνεδρίου στη Μνήμη του Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986, Υπουργείο Πολιτισμού – École Française D'Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 559-578.